

Za zajednice otporne
na radikalizaciju i
nasilni ekstremizam!

- priručnik za profesionalce u oblasti obrazovanja -

Za zajednice otporne na radikalizaciju i nasilni ekstremizam!

- priručnik za profesionalce u oblasti obrazovanja -

ZA ZAJEDNICE OTPORNE NA RADIKALIZACIJU I NASILNI EKSTREMIZAM! **-priručnik za profesionalce u oblasti obrazovanja-**

Izdavač:

Centar za građansko obrazovanje (CGO)

Urednici:

Petar Đukanović
Daliborka Uljarević

Glavna autorka:

Jarmila Bujak Stanko

Koautori:

Izabela Kisić
Srđan Barišić
Petar Đukanović

ISBN 978-9940-44-003-9

COBISS.CG-ID 38701840

Centar za građansko obrazovanje
Centre for Civic Education

Publikacija je dio projekta Centra za građansko obrazovanje (CGO) *Sigurna mreža*, koji je podržan kroz program *Za jači glas organizacija građanskog društva* koji realizuje Fond za aktivno građanstvo – fAKT, a finansira Američka ambasada u Podgorici.

fond za
aktivno građanstvo

Stavovi iznešeni u ovoj publikaciji pripadaju autorima i njihova su odgovornost i ne predstavljaju nužno mišljenja fAKT-a i Američke ambasade.

Sadržaj

I.	Uvod	6
II.	Prepoznavanje i razumijevanje radikalizacije i nasilnog ekstremizma	7
	• Ključni termini	7
	• Identifikovanje osoba u riziku od radikalizacije	8
	• Faktori radikalizacije	10
	• Radikalizacija kao proces	13
	• Rani znaci radikalizacije i ekstremizma	14
	• Praktične smjernice za djelovanje u konkretnim situacijama	17
	• Organizovanje diskusija o ekstremizmu i radikalizaciji u školama	19
III.	Međunarodni pravni okvir protiv nasilnog ekstremizma i terorizma	24
	• Definisane terorizma i nasilnog ekstremizma u međunarodnim dokumentima	24
	• Regulatorika u Evropi	26
	• Poštovanje ljudskih prava u borbi protiv terorizma	27
IV.	Važni pojmovi	28
V.	Korisni linkovi	30

Uvod

Priručnik za profesionalce u oblasti obrazovanja ***Za zajednice otporne na radikalizaciju i nasilni ekstremizam!*** nastao je iz potrebe da se osnaže kapaciteti obrazovnog sistema u pravcu učinkovitije prevencije radikalizacije i nasilnog ekstremizma.

Radikalizacija i nasilni ekstremizam ozbiljni su izazovi sa kojima se suočavaju savremena društva, pa i Crna Gora. Obrazovanje ima ključnu ulogu u prevenciji ovih pojava i to kroz podizanje nivoa znanja i informisanosti mladih, ali i kroz razvoj vrijednosti, stavova i vještina koje će ih učiniti otpornim na privlačnost radikalnih i ekstremističkih grupa i propagande.

Priručnik će omogućiti profesionalcima u oblasti obrazovanja da razumiju radikalizaciju i nasilni ekstremizam, da prepoznaju faktore rizika i rane znakove. Takođe, priručnik pruža praktične smjernice za pristup nastavi i obradi teme, djelovanje u konkretnim situacijama u učionici i komunikaciji sa mladim ljudima. Konačno, priručnik bi trebalo da pomogne u oblikovanju klime koja je inkluzivna i

ohrabrujuća za dijalog, otvorenu diskusiju i kritičko razmišljanje u svakodnevnom radu sa mladima i uopšte u školskoj sredini, i u saradnji sa roditeljima i lokalnom zajednicom.

Obrazovanje nije svemoguće. Međutim, bolja informisanost može pomoći u delegitimizaciji radikalnih ideologija. To uključuje razvoj kritičkog mišljenja, razumijevanje društvenih procesa i jačanje aktivizma mladih kroz razgovor o kontroverznim pitanjima i temama u podsticajnoj atmosferi. Stoga je uloga nastavnog kadra i svih drugih profesionalaca koji rade u školi posebno važna i vjerujemo da će ovaj priručnik biti kvalitetno dodatno sredstvo koje će im omogućiti da odgovore toj svojoj ulozi u prevenciji razvoja radikalizacije među mladima.

Priručnik je nastao u sklopu projekta *Sigurna mreža* čiji je cilj da doprinese snaženju uloge obrazovnog sistema u sprječavanju nasilnog ekstremizma, ali i promociji kulture društvenog dijaloga i saradnje, demokratskih i vrijednosti ljudskih prava kao preventivnih mehanizama protiv terorizma i nasilnog ekstremizma.

Prepoznavanje i razumijevanje radikalizacije i nasilnog ekstremizma

Ključni termini

U ovoj oblasti nema puno saglasja o značenju ključnih termina. Mnogi izrazi znače različite stvari u različitim izvorima, koriste se kao sinonimi ili bez jasnih definicija i razgraničenja. Čak i vodeći međunarodni akteri nemaju zvanične definicije ključnih pojmova koje se dosljedno koriste. Iz ovih razloga nudimo rječnik sa listom izvora za dalje i dublje upoznavanje i proučavanje aktuelnih dilema.

- **Ekstremizam** - ideologije koje su u suprotnosti sa opštim osnovnim vrijednostima i principima demokratije, vladavine prava, univerzalnih ljudskih prava, ličnih sloboda, uzajamnog poštovanja i tolerancije različitih vjera i uvjerenja.
- **Nasilni ekstremizam** - ideologije koje su u suprotnosti sa opštim osnovnim vrijednostima i principima, a zagovaraju upotrebu nasilja za ostvarivanje ciljeva koji su uglavnom ideološki, socijalni, rasni, vjerski i/ili politički po svojoj prirodi.
- **Radikalizacija** - proces putem kojeg se pojedinac, grupa ili masa ljudi izlažu otvoreno ideološkim ekstremističkim porukama i sistemima vjerovanja i/ili prolaze kroz transformaciju svojih uvjerenja od relativno umjerenih i opšteprihvaćenih do usvajanja ekstremnih pogleda, ideala i aspiracija.
- **Radikalizator** - osoba koja podstiče druge da razviju ili usvajaju ekstremistička ubjeđenja i stavove.
- **Radikalizujući materijali** - literatura ili video zapisi koje koriste radikalizatori za podsticanje ili ohrabivanje pojedinaca da usvoje ekstremističku ideologiju.
- **Teroristička radikalizacija** - proces putem koga se pojedinac, grupa ili masa ljudi izlažu otvoreno ideološkim terorističkim porukama i sistemima vjerovanja i/ili prolaze kroz transformaciju svojih uvjerenja od relativno umjerenih opšteprihvaćenih do usvajanja terorističkih pogleda, ideala i aspiracija, koje mogu voditi ka počinjanju terorističkog akta.
- **Samostalna i samoinicijativna teroristička radikalizacija** - slučajevi kada se osobe radikalizuju prema terorizmu uz minimalan stepen interakcije sa radikalizatorima. Povezuju se sa pojavom „usamljenih terorista“ ili „samonicijativaca“, koji djeluju prema sopstvenom nahođenju bez uputstava spolja, podrške ili pripadnosti nekoj terorističkoj organizaciji.
- **Kontra-radikalizacija** – aktivnosti, politike i programi usmjereni na grupu ljudi sa ciljem da spriječe radikalizaciju smanjujući vulnerabilnost i povećavajući rezilijentnost. Paket društvenih, političkih, pravnih, obrazovnih i ekonomskih programa čiji je cilj promjena uslova koji mogu podstaći pojedince na radikalizaciju. Oni su posebno dizajnirani da spriječe nezadovoljne (i eventualno već radikalizovane) osobe da krenu ili nastave putem radikalizacije.

- **De-radikalizacija** - programi koji su usmjereni protiv pojedinaca koji su postali radikalni u cilju njihovog ponovnog integrisanja u društvo ili bar odvratanja od nasilja. Pokušava da invertuje proces radikalizacije onih koji su potpuno ili djelimično radikalizovani ili im pomaže da se odvoje od radikalnih ili ekstremnih grupa, bez obzira da li će promijeniti svoje ideje ili ne.
- **Rezilijentnost/otpornost na radikalizaciju** - sposobnost pojedinaca, grupa i zajednica da reaguju, pobijaju i odbace zagovornike ekstremizma i ideologije koje oni promovišu.
- **Vulnerabilnost/ranjivost na radikalizaciju** - podložnost radikalizaciji, povećana osjetljivost i nedostatak zaštite od moralnih ili ideoloških napada radikalizatora. Skup faktora i karakteristika koji čine osobu, grupu, zajednicu ili društvo posebno podložnim radikalizaciji.
- **Terorizam** - namjerna i sistematska upotreba nasilnih akcija osmišljenih da izazovu teror u javnosti ili da utiču na vladu kao sredstvo za postizanje političkih, vjerskih ili ideoloških ciljeva. Terorizam je vrsta nasilnog ekstremizma.
- **Terroristička propaganda** - propagiranje određenih nasilno-ekstremističkih pogleda na svijet koje navodi ciljane pojedince da ih opravdavaju i prihvataju.

Identifikovanje osoba u riziku od radikalizacije

Nasilni ekstremizam i uticaji radikalizacije koje leže u njegovoj osnovi su među najvećim izazovima našeg vremena. Kako radikalizacija i ekstremizam privlače sve više pažnje i u našim društvima, postaje jasno koliko je važno identifikovati osobe koje su pod posebnim rizikom od radikalizacije.

To se i pokazalo kao veoma izazovan zadatak. S jedne strane, nasilni ekstremizam nije ograničen na bilo koji uzrast, pol, grupu ili zajednicu. S druge strane, neke društvene grupe jesu posebno ranjive na uticaje radikalizatora, posebno targetirane kroz ekstremističku regrutaciju i, posljedično, posebno izabrane za ciljane intervencije za zaštitu od radikalizacije.

Najčešće pominjane socijalne grupe u riziku od radikalizacije su: djeca i mladi, oni koji su već iskusili nasilni ekstremizam i sukobe, osobe nižeg socio-ekonomskog porijekla i statusa, žene i muškarci na različite načine, porodice, skori preobraćenici u muslimansku vjeru, oni koji doživljavaju diskriminaciju i rasno ili vjersko uznemiravanje.

Djeca i mladi različitog porijekla mogu biti posebno osjetljivi na radikalizaciju jer je to uzrast u kojem se bore sa pitanjima identiteta i vrijednosti, traže odgovore o

vjeri i pripadnosti i čeznu za avanturama i uzbuđenjima. Sve to ih može učiniti otvorenim za ekstremističke uticaje koji im obećavaju odgovore, identitet, jasne vrijednosti i snažnu društvenu mrežu. Takođe, strateška i sofisticirana upotreba interneta i društvenih medija za ciljanje mladih čini ih ranjivijim od ostatka stanovništva, pogotovo s obzirom na to koliko vremena mladi provode izloženi sadržajima iz ovih izvora, bez dovoljno kapaciteta da se odupru radikalizatorima i uz nedovoljan nadzor. Djeca različitog porijekla mogu postati radikalizovana jer je ovo, inače, teško i zahtjevno razvojno doba u životu svake osobe, a dodatni unutrašnji i spoljašnji faktori mogu još povećati njihovu vulnerabilnost.

Ljudi koji žive u područjima koja imaju **istoriju nasilnog ekstremizma i sukoba** su aktivno targetirani od strane ekstremističkih grupa i veoma su vulnerabilni na radikalizaciju i regrutaciju.

Već regrutovani ekstremisti su pretežno (ali ne uvijek) muškarci. S druge strane, **žene i porodice** su sve više na meti ekstremističkih regrutera¹. Neki eksplicitno targetiraju žene za nasilne akte i imaju za cilj brisanje rodne neravnoteže u podršci ekstremizmu². Specifično, nedavni dokazi ukazuju na to da su određene grupe, kao

što su mlade muslimanske žene, bile meta radikalizacije, što je dovelo do (pokušaja) putovanja na Bliski istok, što ih dovodi u opasnost.

Oni koji su posebno podložni radikalizaciji uključuju skore **preobraćenike u muslimansku vjeru**. Oni mogu da potiču iz mnogih različitih etničkih zajednica, a ne samo iz tradicionalnih muslimanskih.

Identifikacija konkretnih osoba pod rizikom iz ovih društvenih grupa može biti izuzetno osjetljiva i izazovna. Ne možemo dovoljno naglasiti koliko je važno da se osiguramo od nanošenja dodatne štete već ugroženim osobama zbog pretjerano pojednostavljene primjene postojećih modela vulnerabilnosti na radikalizaciju. Gore navedene informacije nipošto ne bi smjele biti korišćene za izdvajanje, prozivanje ili etiketiranje individua ili grupa kao „radikalizovanih“ ili „spremnih za radikalizaciju“. Ovakva zloupotreba je, sada već dokazano, kontraproduktivna. Pretjerano pojednostavljene procjene zasnovane na demografskim pokazateljima i pokazateljima siromaštva konzistentno povećavaju viktimizaciju, marginalizaciju i diskriminaciju već ugroženih, ne uspijevaju da identifikuju stvarnu vulnerabilnost i, u nekim slučajevima, čak i povećavaju kredibilitet i sposobnost ekstremista da eksploatišu vulnerabilne osobe i grupe, vrše uticaj na njih i regrutuju ih.

Opreznu upotrebu informacija o vulnerabilnosti nalažu i

¹ <https://www.corby.gov.uk/sites/default/files/documents/files/Safeguarding%20Policy%202016.pdf>

² <https://www.publications.parliament.uk/pa/cm201012/cmselect/cmhaff/1446/144604.htm#note25>

metodološka ograničenja u istraživanjima ove još uvijek nedovoljno poznate pojave. Podataka o radikalizaciji još nema dovoljno, niti postojeći podaci zadovoljavaju rigorozne kriterijume naučnog kvaliteta. Zbog prirode ove pojave podaci i nijesu dovoljno dostupni (nedostupnost ili nezainteresovanost radikalizovanih osoba, tajnost podataka, pitanja bezbjednosti itd.), što znači da prava i metodološki čvrsta istraživanja koja su neophodna da bi se došlo do pouzdanog modela koji omogućava efektivne intervencije još nijesu završena. Dodatno, radikalizacija kao socijalna pojava je u stalnoj promjeni i kretanju, još i više zbog namjenskog prilagođavanja ekstremističkih regrutera na intervencije država i zajednica. Tako da i primijećeni trendovi i stanje ne moraju ostati isti u narednom periodu, pa nova istraživanja treba konstantno pratiti.

Pojava vulnerabilnosti i rizika od radikalizacije je izuzetno složena. Iako neki razlozi povišene vulnerabilnosti jesu otkriveni i dalje stoji da nema tipičnog profila ekstremiste ili puta do radikalizacije. Oni koji su uključeni u ekstremizam dolaze iz različitih sredina i imaju različita iskustava. Lista identifikovanih vulnerabilnih socijalnih grupa može da posluži kao pomoć stručnjacima da razumiju i identifikuju faktore koji mogu da sugerišu da dijete, mlada osoba ili njihova porodica mogu biti vulnerabilni za ili već uključeni u ekstremizam. Lista nije iscrpna i sve ili nijedna karakteristika mogu biti prisutne u pojedinačnim slučajevima, a vulnerabilnost može da se manifestuje i na neke sasvim druge načine pa ovi indikatori ne mogu

biti jedini izvor informacija potrebnih za odgovarajuću procjenu vulnerabilnosti. Ovi podaci, takođe, ne znače da su svi vulnerabilni ljudi koji pripadaju ovim grupama automatski izloženi riziku radikalizacije i eksploatacije u svrhu ekstremizma. Prihvaćeno je mišljenje da složena veza između različitih aspekata identiteta pojedinca određuje njihovu ranjivost na ekstremizam, pa se niz društvenih i demografskih faktora mora oprezno uzeti u obzir kako bi se spriječio proces radikalizacije u svakom pojedinačnom slučaju.

Radikalizacija je proces, a ne jedan događaj. Tokom tog procesa moguće je intervenisati na svakom koraku da bi se spriječilo da se vulnerabilne osobe uključe u aktivnosti vezane za terorizam. Ovo je kontekst u kome se informacije o vulnerabilnosti na radikalizaciju mogu najfunkcionalnije koristiti. Stručnjaci i aktivisti u zajednicama ih mogu koristiti da identifikuju najvulnerabilnije grupe i pojedince i pruže neophodnu podršku kako bi se njihova ranjivost ublažila i prije nego što dođe do radikalizujućih uticaja ili u nekoj fazi manipulacije od strane regrutera.

Faktori radikalizacije

Radikalizacija je složen je i dinamičan proces do takvog stepena da ne postoji samo jedan put do njega ili tipična osoba podložna radikalizaciji. Iz ovih razloga profiliranje zasnovano na nacionalnom, geografskom, vejrskom, socio-ekonomskom statusu, polu, starosti ili drugim pojedinačnim

karakteristikama nije dovoljno primenjivo u praksi.

Umjesto toga, primenjiviji i korisniji pristup je analiza faktora koji podstiču radikalizaciju. Postoji veći broj faktora i radikalizacija se dešava u složenom međudejstvu mnoštva socio-ekonomskih, individualno psiholoških i institucionalnih faktora, unutrašnjih i spoljašnjih okidača i uslova koji se kombinuju na jedinstven način u svakom pojedinačnom slučaju.

Široko prihvaćena klasifikacija faktora radikalizacije³ dijeli ih na: odbijajuće (push factors), privlačeće (pull factors) i kontekstualne (contextual factors).

Odbijajući (push) faktori „tjeraju“ pojedince u ekstremizam, stvaraju uslove za širenje i privlačnost nasilnog ekstremizma. To su razne uskraćenosti, nesreće, gubici, nepravde koje radikalizatori eksploatišu. Ovi faktori obuhvataju: marginalizaciju, nejednakost, diskriminaciju, socijalnu isključenost, proganjanje, ograničeni pristup kvalitetnom obrazovanju, nezaposlenost, osjećaj nepravde zbog ekonomske i političke isključenosti, uskraćivanje prava i građanskih sloboda, egzistencijalne prijetnje, pitanja identiteta, potrebu za snažnim liderom, kulturnu dominaciju/ugnjjetavanje, nesigurnost i druge sredinske, istorijske i socioekonomske nepravde ili samo percepciju osobe da su nepravde učinjene. Među ovim faktorima, osjećaj uskraćenosti i doživljene nepravde je ključan za proces radikalizacije i ekstremisti se oslanjaju na njega.

Jedna grupa odbijajućih faktora otkrivena istraživanjima odnosi se na duboko lične potrebe pojedinaca koje ne uspijevaju da

zadovolje u svom okruženju. Ona obuhvata potragu za svrhom i smislom sopstvenog života, za odgovorima na velika životna pitanja, želju za značajnošću, ličnim osjećajem vrijednosti i dostojnosti u očima drugih. Lična trauma, sramota, poniženje i percipirano zlostavljanje od strane društva može izazvati ovakvo osećanje gubitka sopstvene vrijednosti. Pojedinci koji su imali ovakva iskustva mogu zbog toga biti privučeni prilikama da obnove osjećaj sopstvene vrijednosti i jasan identitet koje im radikalizatori obećavaju. Materijali za regrutaciju⁴, sa druge strane, često evociraju poniženje i patnju muslimana širom svijeta i predstavljaju džihad kao put ka ponovnom sticanju značaja. Drugim riječima, terorističke organizacije obećavaju osjećaj smisla, svrhe, sticanje priznanja i status svakome ko radi u njihovo ime i time direktno iskorišćavaju postojanje odbijajućih faktora.

Među odbijajućim faktorima, jedan segment koji posebno otvara vrata radikalizatorima je izrazito političko nezadovoljstvo nekih vulnerabilnih osoba. Oni su do te mjere nezadovoljni postojećim strankama i toliko nepovjerljivi prema političkom sistemu da generalno odbijaju da vjeruju da se nešto čini za njihovo dobro ili jednostavno smatraju da je ono što se čini nedovoljno. Oni ne osjećaju da ih iko čuje, nemaju načine da izraze svoje pritužbe na pravi način i osećaju se bespomoćno i nesposobno da utiču na promjene i na ono što se dešava u njihovim životima. Frustrirani su jer se osjećaju nesposobnim da učestvuju u političkom procesu i smatraju da niko ne radi za njih. Činjenica da nasilni ekstremisti odbacuju postojeće metode političkog učešća će se njima učiniti privlačnom.

3 http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADT977.pdf

4 Al Kaida i drugi

Privlačeći (pull) faktori čine ekstremizam privlačnim kao, na primjer, postojanje dobro organizovanih nasilnih ekstremističkih grupa sa primamljivim diskursima i efikasnim programima. Ovde spadaju i lični dobici koje članstvo u ekstremističkoj grupi obećava kroz manipulativne narative i taktike regrutacije. Ovi faktori uključuju: društveni status, poštovanje vršnjaka, samopouzdanje, perspektivu postizanja slave, lično osnaživanje, osjećaj pripadnosti, lične odnose, harizmatičnog regrutera, privlačnog lidera, podržavajuću socijalnu mrežu, osvetu za učinjene ili percipirane nepravde, duhovno ispunjenje, prihode i/ili zaposlenje, avanturu, slobodu i sl..

Među privlačećim faktorima ne treba potcijeniti ni ideološke. Pozivanje na koncepte ili događaje koji potiču iz drevnih religioznih tradicija radi prenošenja ili legitimisanja savremenih zahtjeva pretvara religiju ili ideologiju u moćan privlačeći faktor. Mnogi intervjuisani teroristi takođe su izjavljivali i da su odgovarali na duhovni poziv i osjetili neku vrstu duhovnog zanosa ili zavisnosti vezanu za priključivanje ekstremističkim grupama. Radikalizovane osobe su često bile privučene i superiornošću novo ponuđenih vrijednosti i obećanjem sopstvene superiornosti ako se priključe ekstremistima. Pojedinci takođe mogu da gledaju na svijet kao na represivni sistem i obavezuju se da ga unište. U vezi sa ulogom ideologije, istorijsko nasleđe strane dominacije i ugnjetavanja može lakše da omogući razvoj narativa o viktimizaciji ciljane vulnerabilne grupe i poveća njihovu privlačnost.

Faktori privlačenja su podjednako važni kao i faktori odbijanja jer uvlače pojedince u ekstremističke organizacije, zadržavaju ih tamo i radikalizuju.

Kontekstualni faktori stvaraju povoljan teren za pojavu nasilnih ekstremističkih grupa i uključuju: kriminal, slabu upravu, neadekvatno pružanje javnih usluga, represiju vlade i kršenja ljudskih prava, nejaku državu sa neefikasnim službama bezbjednosti, lokalne sukobe, pojavu oaza kriminala - loše upravljanih ili izolovanih oblasti, diskreditovan režim sa slabim ili nepostojećim opozicijama, slabost demokratije, endemsku korupciju i nekažnjivost elite, državno finansiranje ekstremističkih grupa i sl.

Proces radikalizacije i put ka ekstremizmu će biti različiti za svakog pojedinca, ali će sve ove kategorije faktora biti prisutne. Složena i za kontekst specifična interakcija između faktora objašnjava kako su različite ekstremističke grupe mogle da regrutuju ljude iz tako različitih sredina. Zato ključ za otkrivanje ekstremističkih aktivnosti i narativa koji će uspjeti da formiraju džepove radikalizacije u populaciji leži u razumijevanju koje od ovih tema će naići na pozitivan prijem u kojoj sredini i u kom trenutku. Na primjer, neka lična vulnerabilnost ili lokalni faktori mogu učiniti mladu osobu podložnijom ekstremističkim porukama. To mogu biti problemi u ponašanju ili porodici, nezadovoljstvo sopstvenim statusom ili uključenost u kriminal. Proces radikalizacije tada omogućava da se ekstremistička ideologija učini mladoj osobi privlačnom i

verodostojnom, često zato što izgleda da nudi rešenje za osjećaj uskraćenosti i doživljene nepravde. Obično postoji harizmatičan ili atraktivan pojedinac koji radikalizuje i ohrabruje osobu da razvije ili usvoji ekstremistička uvjerenja. Konačno, često je odsustvo pozitivnih, podržavajućih faktora koji bi zaštitili mladu osobu od radikalizacije - kao što je mreža podrške u porodici i među prijateljima ili nastavnik koji uočava problem i interveniše kako bi joj pomogao. Naravno, u nekom drugom individualno slučaju, stvari će se potpuno drugačije odvijati. Ne treba zaboraviti da će na putu ka radikalizaciji postojati mnoštvo individualnih faktora i razlika kao i lokalnih i razlika između različitih tipova radikalnih pokreta i ekstremizama. Ono što motiviše pojedince i zajednice da prihvate nasilne ekstremističke grupe će uvijek zavisiti od konkretnog lokalnog konteksta u konkretnom momentu, što i objašnjava zašto su ekstremisti uspjeli da regrutuju krajnje različite osobe.

Razmatranje ove podjele faktora radikalizacije na odbijajuće, privlačeće i kontekstualne vrlo je značajno za dizajniranje intervencija. Borba protiv nasilnog ekstremizma teži da zaustavi širenje aktivnih ekstremističkih grupa i da poboljša prevenciju prihvatanja ekstremizma kroz umanjivanje vulnerabilnosti identifikovanih grupa. Tako rad na odbijajućim faktorima u suštini znači zadovoljavanje potreba i rešavanje osnovnih problema vulnerabilnih osoba koje bi nasilni ekstremisti mogli da eksploatišu za radikalizaciju. Rad na privlačećim faktorima znači osporavanje iskrivljenih narativa i taktika regrutera koji vrše uticaj na zajednice i ciljaju vulnerabilne pojedince,

a mediji i komunikacije su od centralnog značaja za ovaj odgovor. Kontekstualni faktori takođe mogu da se ublaže različitim intervencijama usmjerenim na unapređenje demokratije, uprave, policije, političke reprezentacije, izgradnju povjerenja između lokalnih zajednica i vlada, na zagovaranje, borbu protiv korupcije i sl.

Kao i kod rada sa posebno vulnerabilnim osobama i rad na faktorima radikalizacije zahtijeva poseban oprez i takt, kulturnu senzitivnost, uvažavanje kulturoloških razlika grupa prisutnih u istim zajednicama, izbjegavanje stigmatizacije i etiketiranja manjinskih ili izdvojenih zajednica.

Radikalizacija kao proces

Kako se do sada pokazalo najfunkcionalnije, radikalizacija se najbolje može posmatrati kao proces promjene, lične i političke transformacije iz jednog stanja u drugo. Postoji nekoliko procesnih modela radikalizacije⁵ koji opisuju faze promjena koje osoba doživljava od trenutka kada je targetirana od strane radikalizatora i vulnerabilna na njihove uticaje do aktivnog članstva i doprinosa ekstremističkim grupama.

Različiti procesni modeli prikazuju vidno različite faze radikalizacije. S druge strane, postoje i zajednički nalazi i shvatanja među različitim modelima. Pa tako,

⁵ http://www.safecampuscommunities.ac.uk/uploads/files/2016/08/yjb_preventing_violent_extremism_systematic_review_requires_uploading.pdf

iako su različiti istraživači identifikovali različite faze u procesu radikalizacije, sve studije se slažu da postoji faza individualne promjene (na primjer, povećanje religioznosti, potraga za identitetom) koja se stimulira kroz spoljašnje aspekte (na primjer, doživljena diskriminacija ili rasizam, ili percipiran napad na svoju grupu) i vodi u prelazak na nasilnu radikalizaciju, koja se obično dešava kada se pojedinac druži sa istomišljenicima.

Takođe, istraživanja ukazuju da je radikalizacija, za većinu ljudi, postepen proces, da zahtijeva napredak kroz različite faze i da se to ne dešava ni brzo ni lako. Osoba, tako, ne može biti radikalizovana preko noći. Svi procesni modeli ukazuju da je to, po pravilu, dugotrajan proces u rasponu od nekoliko godina do čak i preko decenije. Ono što, ipak, upućuje na dodatan oprez jesu nalazi da u slučajevima nekih tzv. "katalizatorskih događaja" (smrt voljene osobe, doživljena diskriminacija) proces radikalizacije može biti znatno ubrzan, kao i da u nekim slučajevima završne faze radikalizacije do samog počinjavanja terorističkog akta mogu rapidno da eskaliraju i traju svega par nedelja.

Unutar pojedinih procesnih modela, faze nijesu ni nužno sekvencijalne i mogu se preklapati, miješati i nejednako trajati. Takođe, prolazak kroz sve faze nije uopšte nužan. Nijesu svi koji započinju proces radikalizacije napredovali kroz sve faze i mogli su se ili zaustaviti ili potpuno napustiti proces radikalizacije u različitim tačkama, što znači da osoba može potpuno preskočiti fazu u kojoj

stiže do militantne akcije ili može postati razočarana u bilo kojoj drugoj fazi radikalizacije i napustiti cio proces. Zbog svih gore navedenih ograda i zbog toga što i u oblasti posmatranja radikalizacije kao procesa akumulirano znanje nije dovoljno, niti dovoljno rigorozno naučno provjereno da bi omogućilo donošenje konačnih i nedvosmislenih zaključaka i ovdje je potreban oprez, fleksibilnost i takt u primjeni datih modela.

Rani znaci radikalizacije i ekstremizma

Radikalizacija, kao što je i ranije naglašeno, jeste proces, a ne samo jedan događaj. Ona se nekad može odigrati nešto brže, ali najčešće će zahtijevati duži period. To daje šansu za ranu identifikaciju rizika i pravilan izbor najprikladnije intervencije kako bi se osobe zaštitile i odvratile od radikalizacije. Ako želite da radite u vašoj zajednici na adresiranju radikalizacije i ekstremizma ili ste jednostavno zabrinuti da neko koga poznajete može biti privučen nekoj radikalnoj grupi, možete potražiti neke od znakova upozorenja.

Sledeća ponašanja su identifikovana kao mogući znaci potencijalne radikalizacije i što ih se više pojavi u kombinaciji, to su indicije jače:

- Iznenadan i drastičan, nesvojstven osobi gubitak interesovanja i distanciranje od prethodnih aktivnosti, porodice i prijatelja koji nijesu u vezi sa ekstremističkim stavovima i grupama;

- Sticanje novih prijatelja koji izgleda da imaju negativan uticaj na njih i skrivanje njihovih identiteta;
- Tajnovitost i izbjegavanje priče o svojim aktivnostima, kretanju, društvu;
- Provođenje više vremena na internetu ili telefonu, promjena on-line identiteta;
- Posjedovanje (novih) mobilnih telefona ili drugih uređaja i njihovo strogo čuvanje i sakrivanje;
- Iznenadna, drastična i nesvojstvena osobi promjena u izgledu ili odijevanju u pravcu zahtjeva ekstremističke grupe;
- Iznenadni gubitak interesovanja za školu, popuštanje u školskom uspjehu, sukobi u školi i/ili napuštanje škole;
- Opšte promjene u stavovima i ponašanju koje se odnose na hranu, jezik ili finansije npr. iznenadna štednja ili trošenje novca;
- Svakodnevne aktivnosti se sve više koncentrišu oko ekstremističke ideologije ili grupe;
- Promjene u socijalnoj sferi: antisocijalni komentari, odbacivanje autoriteta, odbijanje društvene interakcije, povlačenje i izolacija;
- Pojava identifikacije sa ekstremističkom grupom/ ideologijom. "Mi" osoba koristi kada govori o sebi i ekstremističkoj grupi i prestaje da koristi za identifikaciju sa svim ostalim grupama, tj. druga "mi" se više ne pojavljuju;
- Korišćenje ekstremističke literature i materijala, posjećivanje veb-sajtova i učešće u socijalnim mrežama koje ih prikazuju;
- Širenje terorističke ili ekstremističke propagande na društvenim medijima;
- Početak korišćenja "mi i oni" načina izražavanja, uvrijedljivih izraza za druge koji su različiti, odbijanje kontakata sa njima ili agresivnost prema njima, nekada na osnovu rase, religije, roda ili seksualnosti;
- Jasno identifikovanje druge grupe kao prijetnje za ono za šta se zalaže i okrivljivanje te grupe za sve društvene ili političke probleme;
- Uvjerjenja o neminovnosti napada od strane druge grupe i važnosti hitne akcije;
- Pojava osjećanja progonjenosti;
- Pojava nepovjerenja u prihvaćene medije i njihovo izvještavanje i otvorenosti za apokaliptične i teorije zavere;
- Pojava iznenadne zainteresovanosti za politiku, posebno spoljnu politiku i izražavanje nepovjerljivosti i ljutnje zbog njih;
- Početak iznošenja radikalnih pogleda ili simpatija prema ekstremistima, opravdavanje njihovih postupaka, zagovaranje ekstremističkih stavova, nasilnih akcija i sredstava;

- Održavanje kontakata sa ekstremističkim regruterima i pridruživanje ili pokušaji pridruživanja ekstremističkim organizacijama;
- Pokušaji da se regrutuju drugi za ekstremističku ideologiju;
- Odobravanje, podržavanje ili zagovaranje nasilja prema drugima;
- Planiranje zavjere, kovanje planova sa ekstremistima protiv drugih grupa;
- Pripreme da se oprost od drugih.

Ovo nije iscrpna lista koja će garantovati pouzdanu procjenu rizika, ali jeste indikativan skup mogućih znakova radikalizacije koji mogu pomoći u odlučivanju o potrebi prikupljanja dodatnih informacija, konsultovanja sa roditeljima, nastavnicima i drugim bliskim osobama.

Takođe, ovo nijesu ni definitivni znaci radikalizacije ili osjetljivosti na nju. Ponekad postoje jasni znaci upozorenja. U drugim slučajevima promjene su manje očigledne, pogotovo ako radikalna grupa zahtijeva tajnost od svojih članova.

Praktično, svi ovi znaci, naročito uzeti odvojeno, mogu biti uzrokovani mnogim faktorima van radikalizacije, kao što je životna kriza, faza razvoja

(naročito kod mladih), zloupotreba droge ili alkohola, problemi u porodici, vršnjačko nasilje, pa čak i nekim benignim razlozima i zato je veoma važno ne reagovati prerano ni pretjerano da se ne bi izazvala stigmatizacija, otuđivanje ili dalje ugrožavanje i viktimizacija već ugrožene osobe.

Neki pristupi⁶ u identifikovanju ranih indikatora radikalizovanosti odvajaju ih u tri kategorije:

- **Indikatori uključivanja** u ekstremističku ideologiju, teme ili grupu, otvorenost, zainteresovanost i vulnerabilnost za njih (okvirno, neki mogući indikatori za ovu kategoriju su u prvoj polovini prethodne liste);
- **Indikatori namjere da se nanese šteta** nekoj grupi - ne nastavljaju svi oni koji se uključe u ekstremističku ideologiju, teme ili grupu da razvijaju namjeru da nekome nanese štetu, pa se zato ova dimenzija razmatra odvojeno. Indikatori namjere opisuju način razmišljanja koji je povezan sa spremnošću da se upotrijebi nasilje (okvirno, mogući indikatori za ovu kategoriju su u drugoj polovini prethodne liste);
- **Indikatori sposobnost nanošenja štete**, odnosno nijesu svi oni koji imaju želju da nanese štetu u

⁶ http://course.ncalt.com/Channel_General_Awareness/01/resources/docs/vul-assessment.pdf

ime ekstremističke grupe ili ideologije sposobni da to urade, a planovi koji bi prouzrokovali veliku štetu zahtijevaju visok nivo ličnih sposobnosti, resursa i umrežavanja da bi bili uspješni. Iz tog ugla, ključno je razmotriti što je pojedinac sposoban da uradi kada se procjenjuje rizik od štete po javnost. Indikatori ove kategorije mogu uključivati: individualna znanja, vještine i kompetencije, pristup mrežama, sredstvima ili opremi, kriminalne sposobnosti i vještine.

Ovakav pristup može biti koristan ne samo u ranom otkrivanju radikalizovanosti, već i u procjeni faze radikalizacije u kojoj se vulnerabilna osoba nalazi, ali i njega treba koristiti sa posebnim senzibilitetom da se već vulnerabilne osobe ne bi dodatno ugrozile.

Praktične smjernice za djelovanje u konkretnim situacijama

Roditelji i porodica su najbliži i najbolji zaštitnici djece i mladih od rizika radikalizacije. Kako najbolje poznaju svoje dijete, u svakodnevnom kontaktu su sa njim i imaju mogućnost saradnje sa školama i drugim institucijama u zajednici, kao i mogućnost kontakata sa vršnjacima svoje djece, tako su u poziciji da najprije primijete promjene kod svoje djece i razgraniče šta je dio odrastanja, a što je eventualna posljedica negativnih uticaja na dijete. Isto tako, roditelji su i najpozvaniji i u poziciji da reaguju ako

primijete da im je dijete ugroženo i da potraže podršku u tome. Roditelji i porodice mogu pomoći djeci i mladima da se zaštite od radikalizacije na mnogo načina, na primjer, tako što mogu:

- Da se upoznaju sa procesima i načinima djelovanja radikalizatora, eventualnog prisustva ekstremističkih grupa u zajednici, radom organizacija i institucija koje pružaju podršku porodicama u zaštiti od radikalizacije i načinima na koje oni sami mogu da podrže i zaštite svoju djecu;
- Da upoznaju svoje dijete sa opasnostima radikalizacije, posebno sa manipulativnim i propagandnim taktikama ekstremističkih grupa i osnaže dijete da razmišlja kritički o takvim pokušajima i da potraži podršku porodice ako mu neko priđe sa tom namjerom;
- Da njeguju i stalno održavaju otvorenu i iskrenu komunikaciju sa svojim djetetom, da slušaju svoje dijete i razgovarajte sa njim o njegovim interesima, kao i da izgrade odnos povjerenja i podrške u kojem će dijete uvijek moći da im se obrati za pomoć bez bojazni od kazne ili kritike;
- Da pomažu i podržavaju dijete u razvoju i rješavanju problema, utičući time na smanjenje njegove vulnerabilnosti i jačanje otpornosti na radikalizatorske pokušaje;
- Da vaspitavaju pozitivne, vrijednosti tolerancije, jednakosti, poštovanja različitosti, ljudskih prava i sloboda, zajedničkog suživota itd. kod svoje djece i to ne samo deklarativno, već aktivno - kroz život porodice koja će se i ponašati u skladu sa takvim vrijednostima i kroz sopstveno ponašanje koje će odražavati pozitivne vrijednosti;

- Da zajedno sa djetetom prate informativne sadržaje, da razgovaraju sa djetetom o onome što gledaju na televiziji ili internetu, a posebno da mu naglase štetnost, neistinitost i manipulativnost ekstremističkih narativa koji se pojave;
- Da omoguće i ohrabre diskusije sa djetetom i propitivanja o lokalnim i svjetskim događajima i pomognu mu da sagleda potpunu sliku i razmišlja kritički o tim temama;
- Da budu pouzdano upoznati sa tim gdje im se dijete kreće, s kim se druži i kako provodi vrijeme, pa i da upoznaju djetetove prijatelje i eventualno njihove porodice;
- Da budu pouzdano upoznati sa on-line i aktivnostima na društvenim medijima svog djeteta i da ažuriraju svoje znanje u korišćenju ovih kanala komunikacije, odnosno i da nauče dijete i uvjere se da na bezbijedan način koristi internet, ali i da reaguju ako primijete da im je dijete izloženo ekstremističkim narativima ili čak djelovanju radikalizatora;
- Da ohrabre dijete da pokaže interesovanje za lokalnu zajednicu, uz poštovanje prema ljudima svih vjera i porijekla, kao i da se uključi u pozitivne aktivnosti sa lokalnim grupama kojima može vjerovati;
- Da nauče dijete na koje načine može da izražava snažne stavove i pokušava promijeniti stvari nabolje, ali da pri tome ne preduzima nasilne akcije protiv drugih ili podržava one koji to čine;

- Ako imaju bilo kakvu bojazan da na njihovo dijete neko utiče, da zatraže pomoć i podršku – da razgovaraju sa nekim kome mogu vjerovati.

Ni ovo, naravno, ne može biti iscrpna i konačna lista opcija koje roditelji i porodice imaju u zaštiti djece od radikalizacije jer će svako dijete biti vulnerabilno na svoj način, a pokušaji radikalizacije će biti visoko adaptirani, uvijek drugačiji i prilagođeni namjeri da uspiju u privlačenju konkretnog djeteta. S druge strane, ponuđeni prijedlozi daju široku osnovu za spriječavanje osnovnog mehanizma radikalizatorske manipulacije, a to je da eksploatiše i pojača vulnerabilnost djeteta, odvoji ga i okrene protiv porodice da bi ga usmjerila ka svojim ciljevima.

Uloga obrazovanja i obrazovnih institucija u borbi protiv radikalizacije i ekstremizma je izuzetno značajna. Tek od prije nekoliko godina to je i globalno prihvaćeno, pa se u ključnim UN dokumentima nalaze smjernice i obaveze ove vrste⁷. Ovi dokumenti naglašavaju da obrazovanje treba da⁸:

7 Plan of Action to Prevent Violent Extremism. Report of the Secretary-General (A/70/674) http://www.un.org/en/sc/ctc/docs/2015/SCR%202178_2014_EN.pdf, United Nations Security Council Resolution 2178, adopted in September 2014, http://www.un.org/en/sc/ctc/docs/2015/SCR%202178_2014_EN.pdf, UN Security Council Resolution 2250, adopted in December 2015, <http://un.org/wp-content/uploads/SCR-2250.pdf>, Decision 46 adopted at the 197th session of UNESCO's Executive Board (197 EX/Decision 46) <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002351/235180e.pdf>

8 Prevedeno i adaptirano iz <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000244676>

- Pomognu mladima da razviju komunikaciju i međuljudske vještine koje su im potrebne za dijalog, suočavanje sa neslaganjem i učenje mirnog pristupa promjenama;
- Pomognu učenicima da razviju svoje kritičko mišljenje kako bi istražili tvrdnje, provjerili glasine i dovodili u pitanje legitimnost i privlačnost ekstremističkih uvjerenja;
- Pomognu učenicima da razviju rezilijentnost da se odupru ekstremističkim narativima i steknu socijalno-emocionalne veštine koje su im potrebne da prevaziđu svoje sumnje i da se konstruktivno uključe u društvo bez potrebe za nasiljem;
- Podstiču kritički informisane građane koji su u stanju da se konstruktivno angažuju u mirnim kolektivnim akcijama.

Da bi ostvarilo svoju ulogu u spriječavanju nasilnog ekstremizma, obrazovanje treba kroz svoj vaspitno – obrazovni rad da se fokusira na ostvarenje sljedećih ciljeva kod mladih⁹:

Kognitivna oblast učenja:

- Razvijanje vještina kritičkog mišljenja i analize
- Sticanje znanja i razumijevanje lokalnih, nacionalnih i globalnih pitanja i međusobne povezanosti i međuzavisnosti različitih zemalja i stanovništva

Socijalno-emotivna oblast učenja:

- Razvijanje osjećaja pripadništva zajedničkom

čovječanstvu i osjećaja da dijele vrijednosti i odgovornosti na osnovu ljudskih prava

- Razvijanje empatije i solidarnosti
- Razvijanje poštovanja razlika i različitosti
- Izgradnja interkulturalnih kompetencija

Bihevioralna oblast učenja:

- Sticanje vještina efikasnog i odgovornog nastupanja tokom razgovora
- Sticanje vještina samouverenog izražavanja svojih stavova
- Sticanje vještina pozitivnog rješavanja problema
- Razvijanje motivacije i spremnosti da preuzmu potrebne radnje

Organizovanje diskusija o ekstremizmu i radikalizaciji u školama¹⁰

Za uspješno vođenje diskusija koje će ostvarivati postavljene ciljeve i ne uzrokovati štetu u bilo kojem aspektu bilo kojem učesniku, potrebna je veoma dobra **priprema**. Priprema treba da obuhvati: utvrđivanje ciljeva učenja, teme, pristup i ključne poruke koje je potrebno prenijeti u razgovoru; dobijanje potrebne dozvole i podrške rukovodstva škole; temeljno upoznavanje sa temom i činjenicama iz lokalnog

⁹ Prevedeno i adaptirano iz <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000244676>

¹⁰ Prevedeno i adaptirano iz <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000244676>

konteksta; emotivnu i profesionalnu pripremu; eventualno pozivanje gostujućih predavača, demonstratora ili medijatora ako se procijeni da postoji potreba. U svrhu pripreme diskusije na ovakve izrazito osjetljive teme bilo bi korisno i unaprijed promisliti i analizirati ko bi mogao biti diskriminisan ili se osjetiti ugrožen u toku diskusije, makar indirektno ili implicitno i unapred osmisliti načine kako bi se to preveniralo i spriječilo.

Utvrđivanje **pravog trenutka i polaznih tačaka** za bavljenje nasilnim ekstremizmom u učionici je od ključne važnosti. Za nastavnike koji tek planiraju prve časove posvećene ovoj temi preporučujemo prethodno planirane i najavljene odvojene časove za ovu temu, kako bi im bilo što lakše i komfornije i kako bi mogli da obave sve neophodne pripreme. Za nastavnike već iskusne u vođenju diskusija na ove izazovne teme, korišćenje „trenutaka za podučavanje“ (*teachable moments*) će biti mnogo efektivnije i prirodnije. Riječ je o neplaniranim prilikama koje treba iskoristiti kako bi se pojasnio težak koncept ili započeo razgovor koji će povezati temu nasilnog ekstremizma sa iskustvima učenika.

Da bi se diskusija konstruktivno odvijala u bezbjednom, nediskriminativnom i podržavajućem okruženju u kojem učenici uvažavaju jedni druge važno je postaviti **osnovna pravila**. Među najčešćim i najneophodnijim pravilima za ovakav tip diskusija su: slušajte pažljivo bez osuđivanja, slobodno tražite objašnjenja, kritikujte

ili preispitujte komentare, ideje ili stavove, a ne osobu koja ih iznosi, budite spremni da prihvatite povratne informacije ili kritiku vaših ideja, budite tolerantni za stavove koji se razlikuju od vaših, koristite samo jezik koji je pun poštovanja i ne poziva na mržnju, uključite svakoga u raspravu, držite se teme i neka vaši komentari budu kratki.

U toku same **diskusije**, nastavnik ima niz važnih zadataka: upravljanje tokom diskusije, postavljanje pitanja kako bi učenici razmotrili alternativna gledišta, definisanje načina postavljanja pitanja i davanja odgovora kako bi usmjeravali učenike tokom diskusije, slušanje učenika aktivno i bez osuđivanja, obezbjeđivanje da i oni jedni druge tako slušaju, pomaganje učenicima da nađu riječi da izraze svoje misli, vođenje računa o tome da se različiti stavovi i argumenti čuju u raspravi, sprečavanje svih diskriminatornih ili agresivnih komentara i reakcija, obezbjeđivanje poštovanja dogovorenih pravila diskusije, staranje da ni jedna grupa ne bude isključena iz rasprave i da se svi osjećaju sigurno da učestvuju, razjašnjavanje dilema i konceptata, zaključivane diskusije, ostvarivanje postavljenih ciljeva.

Nakon rasprave o kontroverznim pitanjima, potrebno je istaći i prenijeti pozitivne poruke kako bi se đaci ujedinili oko zajedničkog skupa vrijednosti. To je važno kako bi klima u učionici i dalje bila produktivna i kako bi se đaci osjećali sigurno. **Ključne poruke** preporučene za diskusiju o nasilnom ekstremizmu uključuju:

solidarnost, poštovanje različitosti, ljudska prava, učiti kako živjeti zajedno, angažovanje mladih u lokalnim akcijama.

I za moguće krizne situacije i nedoumice koje bi se mogle desiti prilikom organizacije osjetljivih diskusija se možemo pripremiti unaprijed. U nastavku su predložene opcije i savjeti za najčešće potencijalne osjetljive situacije.¹¹

Da li se treba baviti ovako osjetljivim temama na času?

- Apsolutno da. Informacije o radikalizaciji i ekstremizmu će svakako doprijeti do učenika putem svih drugih kanala komunikacije i agensa socijalizacije, tako da njihovo izbjegavanje u školi ne štiti đake od suočavanja sa neprijatnim temama. Naprotiv. Čini ih vulnerabilnijim jer na ovaj način samo onemogućavamo da se mladi upoznaju sa pravim informacijama i kritički promisle o njima
- Zahvaljujući sve većem pristupu mladih informaciono-komunikacionim tehnologijama, nastavnici i roditelji mogu samo biti iznenađeni stepenom u kojem su djeca već izložena osjetljivim pitanjima i mjerom u kojoj su upoznata sa kontroverznim svjetskim događajima. Organizovanje diskusija u školi na ove teme može pomoći da se identifikuju zablude i eventualni manipulativni uticaji na mlade
- Ukoliko bi škole izbjegavale ove teme, učenici bi vjerovatno nastojali da sami pronađu odgovore, te mogu naići na pogrešne izvore informacija i pogrešne pristupe ili se čak i izložiti uticaju radikalizatora

- Nastavnici treba da izgrade bezbjedno i konstruktivno okruženje za dijalog u učionici i da obezbijede da učenici osjećaju i vjeruju da su nastavnici i školski organi saslušali i uzeli u obzir njihova pitanja i bojazni. To će podstaći učenike da učestvuju u diskusiji kako bi riješili svoje probleme i dileme. Izgradnja povjerenja je ključna u razmatranju osjetljivih pitanja i predstavlja korak ka izbjegavanju marginalizacije

Ako u razredu ima đaka iz manjinske zajednice koji mogu biti neopravdano stigmatizovani kao učesnici u nasilnom ekstremizmu, da li je i dalje prikladno razgovarati o tom pitanju?

- Apsolutno da, ali to mora biti učinjeno vrlo oprezno i uz temeljne pripreme.
- Rasprava mora biti izbalansirana.
- Od ključne je važnosti da učenici iz manjinskih grupa koji su prisutni na času ne budu poistovećeni sa počiniocima nasilnog ekstremizma koji pripadaju istoj manjinskoj/etničkoj grupi. Istaknite lični identitet naspram grupnog identiteta, kao i potrebu da se svaki pojedinac poštuje
- Korisno je razmatrati problem nepravične stigmatizacije koja je ponekad usmjerena na cijelu manjinsku grupu nakon ekstremističkih radnji koje počine jedan ili dvojica pojedinaca koji su povezani s tom grupom. Učenici treba da razumiju nepravdu koju nesvjesno mogu nanijeti nevinim ljudima putem žigosanja i isključivanja
- Na samom početku rasprave, nastavnik mora da naglasi da nasilni ekstremizam nije ograničen na bilo kakvu rasnu,

¹¹ Prevedeno i adaptirano iz <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000244676>

religijsku, etničku, rodnu ili političku grupu. Diverzifikovanje primjera nasilnog ekstremizma u smislu porijekla počinitelaca je ključno.

Kako spriječiti da se učenici sa različitim stavovima sukobe tokom i nakon diskusije u učionici?

- Za ovo je potrebna pripremna faza i za nastavnike i za učenike. U toj fazi nastavnici treba dobro da prouče moguće izvore konflikata i agresije na diskusiji i da pripreme opcije za njihovo sprječavanje i zaustavljanje
- U okviru pripreme, ako su rizici od pojave konflikata visoki, moguće je organizovati početne diskusije u manjim grupama da bi se i učenici pripremili, a zatim postepeno spajati grupe kada je opasnost od konflikata otklonjena
- Potrebno je na samom početku definisati osnovna pravila i nastavnik mora da postavi jasne granice šta je dozvoljeno, a šta nije. Poželjno je i učenike uključiti u donošenje pravila kako bi se ojačala njihova motivacija da ih poštuju. U toku diskusije, nastavnik će morati da poklanja posebnu pažnju poštovanju pravila, a još bolje ako ima priliku da i poštovanje pravila učini participativnim, tj. da uključi učenike i u to
- Veoma je važno da se diskusija o nasilnom ekstremizmu u ovakvim uslovima vodi vrlo strukturirano, kako bi se izbjegla mogućnost

skretanja u konflikte i osiguralo da se svi ciljevi diskusije ostvare

- Doživljavanje debate kao demokratskog i otvorenog procesa koji sve učenike tretira jednako ima smisla koliko i stvarni sadržaj rasprave. Ako svi učenici znaju da su njihovi stavovi saslušani i ispoštovani, manja je vjerovatnoća da će se nakon toga izdvajati u grupe
- Tokom rasprave može se pojaviti i pogodan trenutak da se učenici podsjetite da maltretiranje drugih ili nasilje u školi neće biti tolerisani u bilo kakvim okolnostima
- Sumiranje i zaključna razmatranja važni koliko i priprema
- Ako je potrebno, nastavnik može izdvojiti neriješena pitanja koja iziskuju detaljnu analizu i/ili naknadne aktivnosti i može nastaviti sa diskusijom drugi put

Da li je u diskusiji bolje koristiti konkretne lokalne tipove, slučajeve i primjere nasilnog ekstremizma ili neke iz drugih zemalja?

- Moguće je koristiti primjere nasilnog ekstremizma iz udžbenika, drugih zemalja ili sopstvene zajednice
- Ako su već svima ili čak i samo nekima u razredu poznati primjeri ekstremizma u

neposrednom okruženju nema ih svrhe izbjegavati jer će učenici svakako pričati o njima poslije diskusije, ali tada bez vođstva i korisnih intervencija nastavnika. Zato je bolje ove primjere obraditi na času i postarati se da se sve zablude i eventualni diskriminativni stavovi i gledišta koriguju. Posebno je važno sprečiti da pokretanje ove teme izazove bilo kakve negativne posljedice na žrtve radikalizacije porodice o kojima se govorilo ili njihove

- Iznošenje lokalnih primjera na diskusijama na času može učiniti to pitanje relevantnijim učenicima, ali može dovesti i do emotivnih i uznemirujućih rezultata. Zato nastavnik treba da balansira diskusiju tako da ona ne dovede do štetnih posljedica na učenike, ali da i dalje shvate da je relevantna za njih
- Ako govori o lokalnoj pojavi nasilnog ekstremizma, nastavnik se može na nju pozvati na konceptualnom planu, govoreći o različitim mogućim uzrocima i pokretačima ekstremizma, kao i o njegovom uticaju. To će pomoći učenicima da se bave tom temom sa određenom distancom i ograničiće ličnu uključenost koja može osujetiti otvorenu i konstruktivnu debatu
- Svakako ne treba ostati samo na primjerima iz okruženja. Ako je moguće, nastavnik treba da diverzifikuje primjere koje koristi i tako spriječi da učenici izgrade stereotipno razumijvanje nasilnog ekstremizma u vezi s jednom određenom grupom ili populacijom
- Iz istog razloga, ne treba ostati ni samo na primjerima koji su daleki i strani učenicima i koji

mogu da stvore pogrešan i stereotipan utisak da je radikalizacija nešto što se događa samo u određenim drugim državama, a da su drugi imuni na nju.

Da li se baviti problemom ekstremističke propagande na internetu?

- Neophodno je pozabaviti se otvoreno problemom propagande na internetu tokom rasprave o nasilnom ekstremizmu
- Iako propaganda nije nov instrument za širenje ekstremističkih i štetnih ideja, ona ima veći uticaj danas zbog široke dostupnosti na internetu. Tim više je potrebno baviti se tim problemom u ranim fazama, njegovanjem vještina kritičkog razmišljanja i podsticanjem učenika da preispituju izvore informacija i motivaciju osoba koje objavljuju materijale sa ekstremističkim sadržajem na internetu
- Za učenike može biti posebno korisno da nauče najfrekventnije taktike i načine manipulacije u okviru ove propagande i načine kako da prepoznaju regrutere
- Upoznavanje učenika sa konceptima kao što je „digitalno građanstvo“ i naglašavanje važnosti odgovornog ponašanja ne samo u stvarnom životu već i na internetu moraju biti dio školskog programa kako bi se odgovorilo na nasilni ekstremizam
- Nastavnik se može takođe potruditi da pronađe dobar edukativni materijal na internetu, koji se bavi sprečavanjem nasilnog ekstremizma i može privući pažnju i interesovanje učenika.

Međunarodni pravni okvir protiv nasilnog ekstremizma i terorizma

U pravnom smislu, terorizam je složeno pitanje, koje povezuje krivično pravo, međunarodno humanitarno pravo i međunarodne zakone koji se tiču ljudskih prava. Ne postoji nijedan sveobuhvatni sporazum koji se odnosi na borbu protiv terorizma već je donijet niz sporazuma koji definišu različite aspekte tog zločina. Većina njih donijeta je na nivou Ujedinjenih nacija, ali postoji i regionalna regulativa, prije svega na nivou Evropske unije i Savjeta Evrope.

Danas se pojmovi terorizam i nasilni ekstremizma često koriste zajedno, mada ne možemo reći da su oni sinonimi. Nasilni ekstremizam je širi pojam i obuhvata i teroristički akt, kao i one koji ne moraju biti tako okvalifikovani. Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija ustanovio je razliku između ta dva termina (Rezolucija 2178 iz 2014. godine) označujući nasilni ekstremizam kao nešto što doprinosi terorizmu ("conducive to terrorism").

Definisanje terorizma i nasilnog ekstremizma u međunarodnim dokumentima

Rasprava o jedinstvenoj definiciji terorizma u međunarodnoj zajednici traje još od kraja tridesetih godina 20. vijeka. Devedesetih su obnovljeni pokušaji da se usvoji sveobuhvatna

Konvencija protiv međunarodnog terorizma, ali još nema opipljivih rezultata.

Ad hoc komitet Generalne skupštine UN je izašao sa sljedećom definicijom terorizma, koja nije još usvojena kao pravno obavezujuća, ali može služiti kao radna definicija tog zločina.

Svako lice koje počini krivično djelo u smislu ove Konvencije, odnosno ako to lice, bilo kojim sredstvima, nezakonito i namjerno, uzrokuje: (a) smrt ili tešku tjelesnu povredu bilo koje osobe; ili (b) ozbiljnu štetu na javnoj ili privatnoj imovini, uključujući mjesto javne upotrebe, državni ili vladin objekat, sistem javnog prevoza, infrastrukturni objekat ili okolinu; ili (c) štetu na imovini, mjestima, objektima ili sistemima iz stava 1 (b) ovog člana, što rezultira ili bi moglo rezultirati ozbiljnim ekonomskim gubicima, kada je svrha ponašanja, po svojoj prirodi ili kontekstu, zastrašivanje stanovništva, ili prisiljavanje vlade ili međunarodne organizacije da učine ili se suzdrže od bilo kakve radnje.

Od svake zemlje članice zavisi kako će difinisati terorizam u nacionalnom zakonodavstvu. Međutim, definicija mora biti u skladu sa obavezama iz međunarodnog prava u ovoj oblasti, ali istovremeno i u skladu sa zakonima koji se odnose na poštovanje ljudskih prava. Isto važi i za definisanje nasilnog ekstremizma.

Postoji niz sporazuma Ujedinjenih nacija koji se odnose na borbu protiv terorizma:

- *Konvencija o prekršajima i nekim drugim aktima izvršenim u vazduhoplovima iz 1963.*
- *Konvencija o borbi protiv nezakonitih otmica vazduhoplova iz 1970.*
- *Konvencija o suzbijanju nezakonitih postupaka protiv sigurnosti civilnog vazduhoplovstva iz 1971. godine*
- *Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju zločina protiv međunarodno zaštićenih lica uključujući diplomatske agente iz 1973.*
- *Međunarodna konvencija protiv uzimanja talaca iz 1979.*
- *Konvencija o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala iz 1979.*
- *Konvencija o suzbijanju nezakonitih postupaka protiv sigurnosti pomorske plovidbe iz 1988.*
- *Konvencija o označavanju plastičnih eksploziva u svrhu otkrivanja iz 1991.*
- *Međunarodna konvencija o suzbijanju terorističkih napada bombama iz 1997.*
- *Međunarodna konvencija o suzbijanju finansiranja terorizma iz 1999.*
- *Međunarodna konvencija o sprječavanju akata nuklearnog terorizma iz 2005.*

Ujedinjene nacije i njihova različita tijela, posebno Generalna

skupština i Savjet bezbjednosti, usvojili su brojne političke dokumente važne za borbu protiv terorizma i nasilnog ekstremizma. Ta dokumenta imaju veliki politički značaj i izražavaju poglede međunarodne zajednice.

Tako je Savjet bezbjednosti u okviru poglavlja VII UN Povelje, 2001. godine, usvojio UN Rezoluciju 1373 (UN SC Resolution 1373 (2001), koja obavezuje članice da:

(a) Spriječe i suzbiju finansiranje terorističkih akata; (b) Kriminalizuju namjerno obezbjeđenje ili prikupljanje, bilo kojim sredstvima, direktno ili indirektno, sredstava od svojih državljana ili na njihovoj teritoriji s namjerom da se ta sredstva iskoriste, ili u znanju da će se koristiti, za izvršavanje terorističkih akata; (c) Zamrznu bez odlaganja fondove i druga finansijska sredstva ili ekonomske resurse lica koja počine ili pokušavaju počiniti teroristička djela ili učestvuju ili olakšavaju izvršenje terorističkih akata; entiteta u vlasništvu ili pod kontrolom takvih osoba direktno ili indirektno; i lica i subjekata koji djeluju u ime ili po instrukcijama takvih osoba i subjekata, uključujući sredstva koja su nastala ili stvorena od imovine u vlasništvu ili pod kontrolom takvih osoba i povezanih osoba i subjekata; (d) Zabrane njihovim državljanima ili osobama i entitetima na njihovoj teritoriji da naprave bilo kakva sredstva, finansijsku imovinu ili ekonomske resurse ili finansijske ili druge srodne usluge koje su dostupne, direktno ili indirektno, u korist osoba koje počine ili pokušavaju izvršiti ili olakšati ili učestvovati u izvršenju terorističkih akata, entiteta u vlasništvu ili pod direktnom ili indirektnom kontrolom od strane takvih lica i lica i subjekata koji djeluju u ime ili po uputstvima tih osoba.

Rezolucija 2178 (2014), odnosi se na pitanje "stranih boraca" i obavezuje države da " *da spriječi njihovo putovanje sa ili preko njihove teritorije, kao i da zahtijevaju od njih da poduzmu mjere za suzbijanje nasilnog ekstremizma (uključujući sprječavanje radikalizacije, regrutacije i mobilizacije pojedinaca u terorističke grupe i da postanu strani teroristički borci*".

Generalna skupština UN usvojila je 2006 Globalnu UN strategiju protiv terorizma (United Nations Global Counter-Terrorism Strategy) koja uključuje i akcioni plan. Strategija predviđa četiri stuba borbe protiv nasilnog ekstremizma: uslove u kojima je podložno širenje terorizma; prevenciju i borbu protiv terorizma; izgradnju državnih kapaciteta i jačanje uloge UN; garantovanje ljudskih prava i vladavine zakona.

Regulativa u Evropi

Evropska konvencije o suzbijanju terorizma¹² koju je Savjet Evrope usvojio 1977.godine, odnosi se,

¹² European Convention on the Suppression of Terrorism <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/090>

prije svega, na pitanje ekstradicije osumnjičenih za terorizam. Konvencija je 2003.godine dopunjena Protokolom¹³.

Savjet Evrope usvojio je 2005.godine Konvenciju za prevenciju terorizma koja akcenat stavlja na javnu provokaciju, regrutovanje i trening za terorističke akte¹⁴.

Evropska unija je 2005.godine usvojila Strategiju za borbu protiv terorizma. Radi se o suštinski političkom dokumentu koji definiše ciljeve i sredstva kojima članice treba da odgovore na prijetnju od terorizma. Ključne riječi su prevencija, zaštita, gonjenje, i odgovor¹⁵.

¹³ <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/190>

¹⁴ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016808c3f55>

¹⁵ <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/fight-against-terrorism/eu-strategy/>

Poštovanje ljudskih prava u borbi protiv terorizma

Borba protiv terorizma nosi i niz izazova koja se tiču uspostavljanja balansa između bezbjednosti građana i poštovanja ljudskih prava.

Realna opasnost da neki pristupi i mjere u borbi protiv nasilnog ekstremizma ugroze poštovanje ljudskih prava ili čak i unazade postignute standarde u ovoj oblasti već je odavno prepoznata. Ona je pogotovo pojačana poslije tragičnih događaja 11. septembra 2001. godine. Istraživanja dosljedno pokazuju da se čak i najrazvijenije demokratije bore sa balansiranjem ova dva važna cilja, odnosno sa usklađivanjem zahtjeva odbrane društva i očuvanja osnovnih prava i sloboda.

Međunarodne organizacije i institucije su reagovala na ovaj izazov donošenjem niza smjernica i uputstava, značajnog skupa normi i referentnih tekstova radi sprječavanja negativnog trenda i pružanja prilagođenog seta standarda ljudskih prava u borbi protiv terorizma. Ove smjernice su dizajnirane tako da služe kao praktični vodič za antiterorističku politiku, zakonodavstvo i aktivnosti koje su i djelotvorne i poštuju ljudska prava¹⁶.

¹⁶ Detaljan pregled ovih dokumenata može se naći u <https://www.osce.org/odihr/29103?download=true>, https://www.fidh.org/IMG/pdf/9.25_fidh_final_compressed.pdf

Suštinu svih smjernica sažima u jednom obraćanju Kofi Anan „Prava bezbjednost je u krajnjoj liniji obezbjeđivanje okruženja u kome su sva ljudska prava ispunjena, poštovana i zaštićena – to neće biti postignuto ako su osnovne slobode podrivene, demokratski prostor zatvoren, a otuđenje i nezadovoljstva se usmeravaju u politički motivisano nasilje.”¹⁷

„Teroristi nikome ne polažu odgovornost. Mi, sa druge strane, nikada ne smijemo izgubiti iz vida našu odgovornost prema građanima širom svijeta. U našoj borbi protiv terorizma, mi nikada ne smijemo ugroziti ljudska prava. Kada to učinimo, olakšavamo postizanje jednog od terorističkih ciljeva. Odustajući od moralne nadmoći, mi izazivamo tenzije, mržnju i nepovjerenje u vlade kod upravo onih grupa stanovništva u kojima teroristi nalaze regrute.”¹⁸

Najznačajniji dokumenti koji se moraju poštovati i tokom borbe protiv terorizma i nasilnog ekstremizma su Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda.

¹⁷ Kofi Annan, <https://studylib.net/doc/12909862/>

¹⁸ Larger Freedom: Towards Development, Security and Human Rights for All, u https://www.unodc.org/documents/terrorism/Publications/Module_on_Human_Rights/Module_HR_and_CJ_responses_to_terrorism_ebook.pdf

Važni pojmovi

Fundamentalizam

Fundamentalizam je složen, višeznačan i ambivalentan pojam koji se u savremenoj literaturi sve više vezuje za modernost i vidi kao posljedica svojevrsnog sudara tradicionalističkih kultura s duhom moderniteta, a posebno sekularizacijom. Fundamentalizam bi, u tom smislu, predstavljao dosta burnu reakciju na izazove modernizacije i sekularizacije.

Postoje četiri smisla ili konteksta u kojima se pojam fundamentalizam pojavljuje u savremenim društvenim naukama:

- 1) Vjerski pokret u američkom protestantizmu u XIX i XX vijeku;
- 2) Pojam koji se u posljednjih četvrt vijeka sve više vezuje uz islam: tu su alternativni termini revivalizam, integrizam, islamizam itd;
- 3) Fundamentalističke tendencije u drugim svjetskim religijama (judaizam, hinduizam, sikizam, različite hrišćanske crkve i denominacije, uključujući katolicizam i pravoslavlje);
- 4) Fundamentalizam koji nema temelja u religiji, već u politici ili nekim drugim sferama života (npr. etnički fundamentalizam).

Fundamentalizam odlikuje sužavanje hermeneutičkog polja i pluralizma tumačenja, bez obzira da li je riječ o religijskim ili nereligijskim fenomenima. Hermeneutički monizam se tu javlja kao put u integrizam i ekskluzivizam. Tvrdokorno i rigidno pridržavanje za samo jedno moguće tumačenje nekog fenomena

može izvjestan hermeneutički problem, pod određenim uslovima, pretvoriti i u ozbiljan politički, pa i bezbijedonosni problem.

Tipične karakteristike fundamentalizma koje se pojavljuju u savremenoj literaturi su:

- 1) Povratak osnovama, ishodištu, onome što je bilo u početku, i što je docnije iskvareno;
- 2) Hegemonizam i ekskluzivizam u pogledu tumačenja: fundamentalizam se protivi hermeneutičkom pluralizmu, jer to navodno vodi u kognitivni i vrijednosni relativizam; umjesto toga, fundamentalizam istrajava na dualističkoj retorici i filozofiji maniheizma (Mi-Oni, Bog-Đavo, Prijatelj-Neprijatelj);
- 3) Protivljenje sekularizaciji i odbacivanje sekularne slike svijeta, i u tom smislu je tradicija prosvetiteljstva poseban izazov i neprijatelj svakog fundamentalizma. Fundamentalizam, isto tako, daje svoj odgovor na izazove modernosti;
- 4) Fundamentalizam je proizvod političke, socijalne, ekonomske krize ili odgovor na krizno stanje;
- 5) Fundamentalističke ideje su, u ideološkom smislu, usmjerene protiv nauke, iako sam fundamentalizam, u praktičnom smislu, nerijetko koristi prednosti savremene nauke i tehnike.

Religijski fundamentalizam zasniva se na striktnom pridržavanju osnovnih, izvornih načela određenog religijskog učenja i odbijanju da se religijska tradicija posmatra u svom istorijskom kontekstu i razvoju; sklonost da se religijsko štivo čita bukvalistički (literalizam), a ne kao proizvod svoga vremena ili određenog autora. Pogled na svijet u kojem se ističu specifične supstancijalne istine tradicionalnih vjerskih učenja, koje se primjenjuju, odlučno i predano, na realnost savremenog doba.

Termin fundamentalizam se lako i često dovodi u vezu sa pojmovima kao što su tradicionalizam i konzervativizam. Riječ je o srodnim, ali ne i identičnim pojmovima.

Tradicionalizam

Vjera u tradiciju, pridržavanje tradicije i ponašanje u skladu sa tradicijom koja daje odgovore o krajnjem smislu i apsolutnoj istini.

Konzervativizam

Shvatanje tradicije kao statične i nepromjenljive; tradicija je relikv zamrznut u vremenu.

Ekstremizam

Ekstremizam je pojam kojim se označavaju djela ili ideologije koje izlaze iz okvira koji se, pragmatično ili moralno, smatraju društveno prihvatljivim.

Riječ je o egzonimičnom pojmu, odnosno o pojmu koji koriste „drugi“, a kojim određenog pojedinca ili grupu, akciju

ili ideologiju, drugi kategorišu kao „ekstremnu“. Teško da se može naći grupa koja sama sebe naziva ekstremistima. Oni će češće sebe nazivati „radikalima“, zbog čega se izraz radikalizam danas nerijetko pojavljuje kao svojevrsni eufemizam za ekstremizam.

U političkom smislu, govori se o ekstremima na krajnjoj desnici, ali i na krajnjoj ljevici, kao i o radikalizmu, reakcionizmu, fundamentalizmu i fanatizmu.

Radi se o fanatičnoj uvjerenosti da je nečija vlastita politika jedino ispravna, a da su ostale lažne. Politički ekstremizam jeste zastupanje neke političke ideje do njenih krajnjih granica, čak i po cijenu ugrožavanja nekih važnih vrijednosti.

Posmatrano iz ugla ideologije, politički ekstremizam (krajnjaštvo) je "zastupanje neke političke ideje do njenih krajnjih granica, bez obzira na posljedice, neprimjenljivost, protivrazloge ili osjećanja odbojnosti". Među raspoznavajućim crtama ekstremizma su sljedeće: 1) manihejstvo; 2) ontološka izuzetnost cilja; 3) dvostruki aršini; 4) zagovaranje sudnjeg dana; 5) saznajni supstancijalizam; 6) argumentativno zastrašivanje (Antonić, 2006:23).

Trebalo bi uzeti u obzir činjenicu da su pojmovi ekstremizam i radikalizam „arbitrarno“ određeni „od strane dominantnih društvenih snaga u konkretnom društvu“ (Ilić, 2013:66), te da su relativni i relacioni, kao i činjenicu da „ekonomsko-socijalna i kulturna osa odnosa većine i manjine“ odlučujuće određuje šta je desno ili lijevo u ideološko-političkom spektru (Bakić, 2007:34). Za jedne ekstremista je „freedom fighter“, za druge je „terorista“, u zavisnosti od posmatračevog sistema vrijednosti, političkog stanovišta, moralnih normi i prirode odnosa sa posmatranom pojavom. Takođe, trenutni ili istorijski kontekst u velikoj mjeri utiče na kategorizaciju (poimanje) ekstremiste.

Korisni linkovi

- <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000244676>
- http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-best-practices/docs/ran_collection-approaches_and_practices_en.pdf
- <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002329/232993e.pdf>
- <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-internationalagenda/human-rights-education/resources/projects/teaching-respect-for-all/>
- <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002197/219768e.pdf>
- <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001841/184162e.pdf>
- http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/ict/SRU-ICT/SRU-ICT_mapping_report_2014.pdf
- http://dera.ioe.ac.uk/8396/1/DCSF-Learning%20Together_bkmk.pdf
- http://westyorkscb.proceduresonline.com/chapters/p_violent_extreme.html#risks
- <http://educateagainsthate.com/parents/what-are-the-warning-signs/>
- <http://familiesmatter.org.uk/spot-signs-radicalisation/>
- <http://www.cscb-new.co.uk/wp-content/uploads/2015/09/Radicalisation-and-extremism-guidance-for-professionals1.pdf>
- https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-best-practices/docs/ran_collection-approaches_and_practices_en.pdf
- <http://faculty.nps.edu/ambaylou/baylouny%20emotions%20poverty%20politics.PDF>
- <https://books.google.com/books?id=qZuXdUgb1gsC&printsec=frontcover&dq=pape+cutting+the+fuse&hl=en&sa=X&ei=O29rT-WIPKndOQHlzqS3Bg&ved=0CD8Q6AEwAA>

- http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADT977.pdf
- https://www.counterextremism.org/download_file/10/134/6/
- http://www.gsdrc.org/wp-content/uploads/2016/02/Violent-extremism_RP.pdf
- <http://www.candi.nhs.uk/about-us/corporate-information/safeguarding/radicalisation-and-extremism>
- <http://www.kcdamad.org/wp-content/uploads/2015/06/Integrisani-odgovor-zajednicena-izazove-po-ljudsku-sigurnost.pdf>
- https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/97976/prevent-strategy-review.pdf
- <http://www.osce.org/atu/111438?download=true>
- <http://www.undp.org/content/dam/undp/library/Democratic%20Governance/Conflict%20Prevention/Discussion%20Paper-Root%20Causes%20of%20Radicalization.pdf?download>
- <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/download.php?id=10129>
- https://ec.europa.eu/home-affairs/e-library/glossary_en#terrorist-propaganda
- https://www.counterextremism.org/download_file/10/134/6/
- <http://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1046&context=asi>
- https://www.nyidanmark.dk/NR/rdonlyres/E9353925-A523-41C6-94F1-643EACF826CC/0/minbiz007_actieplanukv3.pdf
- <https://www.un.org/counterterrorism/ctitf/en/plan-action-prevent-violent-extremism>
- <http://www.osce.org/secretariat/289911?download=true>
- https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network_en
- http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pdacs400.pdf

